

32. A VILÁGI MŰVELTSÉG NÉPSZERŰSÍTŐI (TARNAI ANDOR, VARGA IMRE)

A közművelődés emelésének az a programja, amelyet Comenius és a puritánusok meghirdettek, s amelyet Apácai Csere János oly magas fokú eszmeiséggel képviselt, a század utolsó évtizedeiben, Erdély rohamos hanyatlásának időszakában sem merült feledésbe. Több kiváló, nagytudású férfi szentelte életét, szervező munkáját és tollát a tudomány népszerűsítése, a népművelés ügyének. 250E századvégi kulturális munkásokat már kevésbé kötötte a puritánus mozgalom szigorúbb szelleme, teológiai fegyelme: akárcsak Apácai, nem vállalnak papi állást; minden erejüket világi hivatásuk mennél jobb betöltésére fordítják. Ezzel a fokozott laicizálódással és a széles körökben való népszerűsítő szándékkal függ össze, hogy irodalmi munkásságukban nem idegenkednek már a szépirodalmi műfajoktól, a verstől, a drámától. Hívei és örökösei Apácai ama felismerésének, hogy a tudományokat széles körökben csak anyanyelven lehet megismertetni, s e cél szolgálata munkásságuk legdöntőbb rugója. Nyelvi tudatosság tekintetében azonban még Apácainál is messzebb mennek: tudományos alapossággal igyekeznek megteremteni az anyanyelvi művelődés nyelvi feltételeit. S e téren oly eredménnyel munkálkodtak, hogy ha többi nagy tervük hajótörést szenvedett is, nyelvészeti munkásságuk túlélte a történelem megpróbáltatásait, alapja lett a magyar helyesírás, grammatika, szótár-irodalom későbbi fejlődésének.

Tótfalusi Kis Miklós

A műveltség 17. század végi harcosai közül a legérdekesebb egyéniség a legnagyobb magyar nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós (1650–1702) volt. (Nevét legtöbbször Tótfalusinak vagy M. Tótfalusinak írta; a Misztótfalusi névalak használata ezért kevésbé jogosult.) Alacsony sorból származott és mint annyi kortársa, a magasabb társadalmi rendbe való felemelkedésért papi pályára készült. Coccejánus szellemű nagyenyedi tanulmányok és fogarasi iskolamesterség után 1680-ban indult Hollandiába, hogy a hagyománynak megfelelően teológiát tanuljon, és emellett elsajátítsa a nyomdászmesterséget is. Elöljárói s barátja, Pápai Páriz Ferenc biztatták erre, mert esedékessé vált a Károlyi-biblia új kiadása, és őt szemelték ki a külföldi nyomtató munkájának ellenőrzésére. Kint beiratkozott az egyetemre, de hamarosan rájött, hogy az iparág megtanulása egész embert kíván. Felhagyott tehát a teológiával és a holland nyomdászat központjában, Amszterdamban letelepedve, Blaeu világhírű műhelyében kiváló betűmetszővé képezte magát. Egész Európa igénybe vette szolgálatait: a pápai udvarnak, a firenzei nagyhercegnek, angol és svéd megrendelőknek egyaránt dolgozott; metszett héber, görög és örmény betűket, sőt tőle származik az első grúz nyomtatott ábécé is. Munkájával szerzett vagyonát ("néha targoncával tolták a pénzt szállásomra") a biblia kinyomtatására fordította, miután hiába várt a hazulról ígért pénzre.

1689-ben tért haza nagy reményekkel, a művelődés szolgálatába állított virágzó nyomda alapításának tervével. Önálló üzem létesítése helyett azonban, sok rábeszélésre és bízva az ígéretekben, elvállalta az egyház kolozsvári nyomdájának vezetését. Korszerűen felszerelt műhelye hosszas huzavona és gáncsoskodás után végül is csak 1693-ban kezdett el dolgozni. Ettől kezdve nem egészen tíz év alatt Tótfalusi a kiadványok hosszú sorát jelentette meg, gondos szerkesztésben és a legmagasabb tipográfiai ízléssel. Mindezért azonban nem elismerés és jólét, hanem alattomos áskálódás, a papok részéről való irigykedés, rágalmozás és folytonos anyagi gondokkal való küzdelem lett az osztályrésze. A méltatlan támadások ellen először latin nyelvű *Apologiájával* (1697) védekezett, majd röviddel ezután már magyar nyelven írta meg bátor 251és szenvedélyes *Mentségét* (1698). A sértett egyházi és világi előljárók azonban összefogtak ellene, a nagyenyedi református zsinat elé idézték, s ott nyilvános bocsánatkérésre kényszerítették. A már súlyosan beteg nyomdász megtört, vállalta egy visszavonó irat (*Retractatio* (Visszavonás), 1698) kinyomtatását is. Utolsó éveit, amennyire betegsége engedte, tanítványai nevelésének szentelte, biztosítani akarván az erdélyi nyomdászat további virágzását. Bethlen Miklós

igyekezett őt támogatni, a sok baj és szenvedés azonban életét idő előtt elemészttette. Munkásságának kiindulópontja a *bibliakiadás* volt. A biblia népszerűsége a puritánus mozgalom sodrában rendkívül megnőtt, a merev református ortodoxiával szemben a puritánusok a biblia fokozott és mennél szélesebb körben való olvasására ösztönöztek. Így egyre nagyobb szükség volt újabb és újabb bibliakiadásokra. A hazai nyomdaipar gyengesége miatt 1645-ben az amszterdami Jansonius nyomdával adták ki a reformátusok Károlyi fordítását, az idegen szedők azonban sok hibát ejtettek. Szenci Kertész Ábrahám új, javított kiadásának (Várad–Kolozsvár 1660–1661) munkálatait Várad elfoglalása zavarta meg, nagyalakú, 2-rét formája pedig nehézkessé tette használatát, s éppen ezért nem válhatott népszerűvé. A hibáktól megtisztított és tipográfiai is megfelelő biblia iránt oly nagy volt az igény, hogy – mint láttuk – Komáromi Csipkés György új fordítását is elkészítette, de munkájának gyakorlati eredménye a debreceni biblia kiadásának viszontagságai miatt egyelőre nem lett. Az 1680-as években ezért messzemenően időszerűvé vált a magyar biblia új kiadása. Erre vállalkozott Tótfalusi a maga erejéből. "Hozzá fogok én egy szegény legény lévén és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szíves devotioja többet teszen, mint egy országnak immel-ámmal való igyekezeti" – írta később *Mentségében*. S nemcsak a kiadás anyagi alapjait biztosította, nemcsak a legkorszerűbb betűtípusokkal nyomtatta és könnyen kezelhető 12-rét alakban adta ki a kötetet, hanem a Károlyi-fordítás szövegét is gondosan felülvizsgálta. Ugyanis hamar meggyőződött róla, hogy Károlyi szövegében sok a fordítási hiba, elírás, félreértés s következtlen, zűrzavaros a helyesírása. Maga mellé vett ezért két utrechti magyar teológiai hallgatót, Csécsi Jánost és Kaposi Juhász Sámuelet; kijavíttatta velük az egész szöveget, érvényesítve Coccejusnak az erdélyi egyházi vezetők által kárhóztatott értelmezéseit is, s velük együtt szigorúan logikus helyesírási elveket dolgozott ki. Ilyen előkészületek után jelent meg a teljes, új biblia (Amsterdam 1685) 3500, majd egy évvel ezután az újszövetség és a zsoltárok külön kis kiadása 4200–4200 példányban. A bibliakiadás Tótfalusi művelődési programjának első jelentős lépése volt. Nem vallásos-teológiai szempontokat tartott elsősorban szem előtt, hanem a műveltség terjesztése érdekében igyekezett mennél több és mennél olcsóbb bibliát adni a nép kezébe. Hiszen a bibliát ekkor még a tudás tárházának is tekintették, a művelődés a biblia olvasásával kezdődött. Ezeket az elveket fejtegette Teleki Mihály kancellárnak és Tofaeus püspöknek írt levelében (1684) is, midőn azok felháborodását a biblia szövegének "illetéktelen" megváltoztatása miatt igyekezett lecsendesíteni: "Én azt akarnám, hogy a mi nemzetünk nem maradna abban a nagy írástudatlanságban,... melyben eddig, hanem a magyar scholák vigeálnának... Hogy mind gyermekek, asszoni állatok, városiak, falusi parasztok etc. olvasni tudnának."

252 Tótfalusi művelődési programjának a lényege: nagy számú, olcsó, hasznos tartalmú, nyelvileg és tipográfiai kifogástalan könyvvel elárasztani az országot. Ezt igyekezett megvalósítani hazai működése során, nem kímélve sem munkát, sem anyagi áldozatot. Számos könyvet, elsősorban az egyszerűbb emberek igényét kielégítő kiadványokat, saját kezdeményezésére adott ki. Szőnyi Nagy István *Magyar oskola* (1695) című ábécéskönyvét például nemcsak saját költségén nyomtatta ki, hanem ingyen szét is osztotta. Az ő nyomdájában jelentek meg Pápai Páriz Ferenc és Felvinczi György művei, Comenius tankönyveinek új kiadásai; praktikus tanácsokkal és hasznos tudnivalókkal kiegészített naptárak; Balassi és Rimay istenes énekeinek, Nyéki Vörös Mátyás verseinek új kiadásai; Haller János *Hármas históriája* stb. Kiadványai elé gyakran saját maga írt előszót s ezek az írásai népművelő programjának fontos dokumentumai. Előszavai, a naptárakban elhelyezett toldalékai kifejezésre juttatják kiadáspolitikai elveit. A naptárakba alkalmi verseket is írt; az 1697. évi nagy kolozsvári tűzvész alkalmából pedig *Siralmas panasz* című versében adott hangot a kolozsvári polgárság elkeseredésének, nem hallgatva el a közállapotokról való elmarasztaló ítéletét sem. A 17. századi magyar nyomdák között Tótfalusi műhelye egyedül áll a világi jellegű kiadványok nagy számával, jól mutatva, hogy túljutott ő már a puritánusok egyházi keretek között mozgó reformtörekvésein, s az anyanyelvű műveltség terjesztésének fontosságát világi szempontokból kiindulva ítélte meg.

Kiadványainak külső alakja a legszebb külföldiekével versenyezhetett. Nyomdatermékeinek tetszetős kiállításával az erdélyi elmaradottság egyik kiáltó jelét igyekezett eltüntetni. Nagy gondot fordított rá,

hogy a sajtója alól kikerült munkák helyesírási és tartalmi szempontból kifogástalanok legyenek. Gondosan felülvizsgálta a régi könyvek szövegét, mielőtt azokat újból publikálta volna. Az eléje került új kéziratokban pedig kijavította a téves adatokat, a nyelvi és stílusbeli hibákat, fokozottan maga ellen haragítva ezzel a református klérus hiú, öntelt tagjait, s a tudományukra büszke kolozsvári professzorokat, – különös módon leginkább a haladó karteziánus nézetek hirdetőit (pl. Szathmárnémeti Sámuel). Fokozott gondja volt Tótfalusinak a magyar helyesírás egységesítésére és egyszerűsítésére is, hiszen tudta, hogy az ingadozó helyesírás az olvasással éppen megbarátkozni kezdő rétegeknek okoz nehézséget. Mivel a helyesírási változtatásait is támadták, *Apologiájában* helyesírási elveit is rendszerezni és megokolni kényszerült. Ez a vitairata ily módon a magyar helyesírás történetének egyik fontos állomása lett. Tótfalusi újításai meggyökeresedtek s érvényben maradtak azóta is. Bár Tótfalusi kiadói és népművelő tevékenységével is szorosan hozzátartozik a magyar irodalom történetéhez, a magyar írók sorába elsősorban *Mentségével* lépett. A latin nyelvű *Apologia Bibliorum*ban (A biblia védelmezése) még eléggé kíméletesen bánt ellenfeleivel, nem nevezte meg őket, s csak a bibliája szövegében végrehajtott változtatásokat és helyesírását védelmezte. De mikor könyvére dühös támadásokat kapott válaszul, már konkrét tényeket elősorolva, ellenfeleit nevükön nevezve írta meg jellegzetes című röpiratát: *Maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége, melyet az irégyek ellen, kik a közönséges jónak ezaránt meggátolói, írni kényszerítettett* (Kolozsvár 1698). Célja az volt, ²⁵³hogyan igazolja önmagát, megvédje becsületét, megbélyegezze ellenfeleit. A méltatlanul elszenvedett sérelmek és a heves indulat vezette tollát. A szenvedély irányította figyelmét egyik kérdésről a másikra, egyik élmény elmondásától a másikig. A *Mentséget* a szerző felhevült lelkiállapota tette szerkezetileg rendszertelenné, irodalmi szempontból közelebbről meghatározhatatlan röpirattá, amelyben az emlékirat, önéletírás elemei időrendi vagy logikai rend nélkül halmozódnak egymásra. A teológiai magyarázatok, jogász érvelések, lírai vallomások és visszaemlékezések kusza egyvelegében azonban a formátlanság ellenére is egységet érzünk, mert minden sorát ugyanazon szenvedély hatja át, s mögötte a nemes célokért küzdő ember tragikus vergődését érezzük: "imé a közönséges jót addig űzte, míg mindenéből kifogyott...".

Könyvében a feudális elmaradottság izzó hangú vádiratát írta meg, tovább folytatva azt az élesen bíráló hangot, amelyet már a reformáció írói és Apácai Csere János is megütöttek. Új vonás azonban, hogy Tótfalusi nem mint prédikátor, nem is mint tudós professzor, hanem mint polgári mesterember szól. "Nem kisebb dolog jól nyomtatni, mint jól prédikálni" – veti a papi talárra oly határtalanul büszke ellenfeleinek a szemére. Lesújtó képet fest a hazai ipar elmaradottságáról s ritka öntudattal bizonyítja be, milyen sokat tett saját szakmájában a mesterség előrehaladásáért. Az állandó haladás az eszménye, s legszenvedélyesebb szavait azok ellen intézi, akik szerint "nem szükség nekünk tovább iparkodnunk". A művelt és fejlettebb nyugati körülményekhez szokott iparosemberre speciális foglalkozásánál fogva súlyosabban nehezedett a hazai elmaradottság nyomasztó terhe, mint papi vagy tanári hivatal viselő kortársaira, akik éppen ezért sohasem tudták megérteni a közönnyel, konzervativizmussal küzdő nyomdász drámáját. Ő viszont az egyházi köteléken kívül még nem talált működési lehetőséget, és egyes barátokon kívül nem állt mögötte szélesebb réteg, amelyre művelődési programjának megvalósítása közben támaszkodhatott volna. Innen az a sok összeütközés, feszültség, melynek leírásával, anekdotikus történetkéik és indulatos kifakadások oly szuggesztív bemutatásával a *Mentség* a kor egyik legizgalmasabb emberi és társadalmi dokumentumává lett.

Nagy kísérletének, heroikus küzdelmének az emléke nem enyészett el; példamutatása, ha kevesek körében is, eleven erőként élt tovább. Barátja és segítőtársa, Pápai Páriz Ferenc, *Életnek könyve* című verses művében állított neki emléket. Ezt pedig Bod Péter bősz jegyzetek és kommentárok kíséretében újra kiadta *Erdélyi Féniks* (1767) címen, a Tótfalusi-hagyomány élesztésével a polgári jellegű irodalmi kultúra kibontakozásának útját egyengetve.

Pápai Páriz Ferenc

A századvégi művelődési törekvések másik kiemelkedő képviselője, Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) papi családból származott. Apja, Imre, egy pápai kereskedő fia, maga is író, 1655-től II. Rákóczi György udvari papjaként működött. Gyermeke Kolozsváron, Apácai Csere János iskolájába járt, majd tanulmányait a coccejánus Csernátoni Pál vezetésével Nagyenyeden befejezve, 1672-ben külföldi akadémiákra indult. Bázelen orvosi tanulmányokat folytatott és doktori diplomával a zsebében tért haza 1675-ben. Nagyenyeden ²⁵⁴városi orvos lett, 1677-ben pedig Bornemisza Anna fejedelemasszony és Teleki Mihály kancellár udvari orvosnak hívták meg. 1680-tól élete végéig az enyedi kollégium tanára, orvosi munkásságával azonban ezután sem hagyott fel. Rákóczi szabadságharca idején a császári csapatok elől diákjaival együtt menekülnie kellett (1707–1709); Nagybányán meghúzódva a fejedelem gondoskodását élvezte. Visszatérése után az iskola újjászervezésében szerzett jelentős érdemeket. Hazai iskoláinak végzése közben, puritánus és coccejánus meggyőződésű tanárait hallgatva ébredt fel benne a világi tudományok iránti érdeklődés, ekkor látta át az anyanyelvű irodalom fontosságát és hazájának elmaradottságát. Tanítómestereihez hasonlóan ő is élete végéig egyházi (iskolai) szolgálatban működött, a teológiai és egyházkormányzati vitákba azonban már nem szólt bele, végig megmaradt világi embernek. Irodalmi és tudományos munkásságával – akárcsak barátja, Tótfalusi – szintén világi igényeket igyekezett kielégíteni. Írt több latin és magyar nyelvű alkalmi költeményt, s köztük egy verses iskoladrámát is, mellyel e műfaj keretében fogunk foglalkozni. Versei nem múlják felül az alkalmi verselés átlagos színvonalát, feltűnő azonban bennük a határozott társadalombíráló hang, Apácai polgári kritikájának továbbvitele. Ez a szemlélet Pápai Páriz egész írói tevékenységét áthatja. Műveinek legnagyobb csoportját egy a címükkel is egységbe fonódó könyvsorozat alkotja, mely az ember magatartására ad útmutatást. A célkitűzés tehát a puritánus írókéval rokon, tartalma, tendenciája azonban sokkal világibb, amint azt a könyvek címei is elárulják: *Pax animae* (A lélek békéje), (Kolozsvár 1680), *Pax corporis* (A test békéje), (Kolozsvár 1690), *Pax aulae* (Az udvar békéje), (Kolozsvár 1696), *Pax sepulchri* (A sír békéje), (Kolozsvár 1698). Pápai Páriz vezető eszméje tehát már nem a puritánus *pietas*, hanem a *pax*, a béke; s ennek szemszögéből méri fel az ember életének lelki (vallásos), morális, társadalmi és – ezzel szerves egységben! – egészségügyi problémáit. A békés földi élet vágya, elősegítésének szándéka jut nagy erővel kifejezésre a világbékéről írott elmélkedésében, melyet "A békesség-szerető olvasóhoz" címezve a sorozat első kötete, a *Pax animae* elé illesztett. E négy könyvet Pápai Páriz részben fordította, részben önállóan szerkesztette olvasmányai vagy tapasztalatai nyomán. A *Pax animae* franciából való fordítás; a *Pax sepulchri* "német írásból szedegettetett"; a Salamon regulái nyomán haladó *Pax aulae* szövegét részint franciából fordította, részint máshonnan merítette; végül a *Pax corporis* már teljesen eredeti szerkesztés: ennek anyagát "mind élő tudós tanítóinak szájából, mind a régieknek tudós írásokból, mind pedig maga sok betegek körül való tapasztalásiból" állította össze. Mind a négy könyve tanítani akar, szolgálatot tenni "édes nemzeté"-nek, s nem az előkelőknek szól, hanem az egyszerű embereknek. A *Pax aulae* sem az udvartartó előkelők számára ad tanácsokat, hanem az ott szolgálatot teljesítő közembereknek, akik erre különösen rászorulnak, mivel a legtöbb gonoszság az udvarokban található. A *Pax corporis*ban pedig világosan megmondja, hogy könyvét "az házi cselédes gazdáknak s gazdasszonyoknak és az igyefogyott szegényeknek" írta, "kiknek nincsen mindenkor kezeügyében értelmes ²⁵⁵orvos, kiváltképpen falukon, az hol hamarébb talál segélyre a beteg barom, mint a beteg ember. E könyvből pedig szükségéhez képest olvashat; vagy ha maga nem tud, olvastathat mással nyavalyájáról a beteg". Újszerűsége folytán a könyvsorozatból a *Pax corporis* egyébként is kiemelkedik. Ezzel a könyvével, mint maga írja később, "a magyarnál azelőtt soha nem taposott útra" lépett, a természettudományi gondolkodás és a népfelvilágosító törekvés együttes eredményeként. Az első nyomtatott magyar nyelvű orvosi könyv meglepően modern gondolatokról tanúskodik. Már maga az a tény is figyelemre méltó, hogy a szerző a lélek békéje után következő lépésként a test békéjéről értekezik. A kettő ugyanis az ő számára elválaszthatatlanul összetartozik, s a test betegségének a gyógyítását éppoly fontosnak tekinti, mint a lélekét, vagyis a bűnt. Elutasítja a naiv csodavarást, a betegségnek isten büntetéseként való

felfogását, s olvasóit a természet által nyújtott orvosságokhoz igazítja: "Szükség, hogy valamint az idegen nyelvet munkával tanuljuk és az írás magyarázásában tanítóinktól épüljünk, úgy a testi nyavalyáknak gyógyításában is fákhoz és füvekhez nyúljunk." Az óvatos fogalmazás végeredményben a tudományt hirdeti a babonával és a puszta hittel szemben, s még azt az állítást is megkockáztatja, hogy a bibliában olvasható csodás gyógyulásoknak is valamely természetes alapjuk lehetett. A könyv népszerűsége jól mutatja, mennyire általános szükségletet elégített ki: 1701-ig további három, majd 1774-ig újabb három kiadása jelent meg.

Pápai Páriz munkásságának másik fontos ágát történeti tárgyú művei alkotják. Ezekkel szintén jelentős kezdeményezés fűződik nevéhez, mivel a puritánus mozgalom harcosai, Apácait is beleértve, kegyességi, egyházkormányzati és pedagógiai munkáikkal lévén elfoglalva, kevés figyelmet szenteltek a történeti stúdióknak. Pápai Páriz most Szenci Molnár Albert kezdeményezéseihez kapcsolódva igyekszik számba venni a református egyház múltjának emlékeit. A nagy késő-reneszánsz kori előd ihletését az is bizonyítja, hogy Szenci Molnár naplójának kézírata Pápai birtokába került még tanulókorában, s ő is ebbe a könyvbe jegyezte fel félig latin, félig magyar naplófeljegyzéseit 1691-ig. Ebből a naplóból tudjuk, hogy még enyedi diák korában, 1671-ben római feliratokat gyűjtött Hunyad megyében. Külföldi utazása során pedig Hiedelbergben lemásolta Bethlen Gábor és David Pareus levelezését, melyet közre is adott *Rudus redivivum* (Szeben 1684) című nevezetes egyháztörténeti munkájában. Ez a latin nyelvű munkája az első nyomtatásban megjelent protestáns egyháztörténet, mellyel – előszava szerint – a külföldiek kíváncsiságát akarta elsősorban kielégíteni. Célját el is érte, külföldön felfigyeltek rá, de nem maradt el hazai hatása sem: kis terjedelme és elégtelen forrásanyaga ellenére is alapjává vált a rövidesen fellendülő hazai egyháztörténeti irodalomnak. Népszerűsítő céljainak megfelelően munkáját *Romlott fal építése* (1685) címen magyarra is lefordította a latinul nem tudók számára, ez azonban kéziratban maradt.

Úttörő vállalkozás *Ars heraldica* (Címertan), (Kolozsvár 1694) című latin nyelvű munkája, az első magyar címertan is. Ezzel a könyvével a nemesség történeti tudatát igyekezett ébresztgetni, s műveltségét emelni. Evégett bőven megtűzdelte [256](#)e művét a nemeseket érdeklő közjogi, genealógiai, politikai történeti részekkel is.

Voltaképpen tudományos igényű történeti munka a Tótfalusi Kis Miklós halálára írott *Életnek könyve* is. A magyar nyelvű búcsúztatók hagyományos stílusában írt verseket ugyanis a nagy nyomdász életművének jelentőségét úgy próbálja meghatározni, hogy beleilleszti munkásságát a magyar nyomdászat fejlődéstörténetébe. A vers így az első magyar nyomdatörténeti feldolgozás, és egyúttal művelődéspolitikai hitvallás is: állásfoglalás Tótfalusi igaza mellett. Halálával – szerinte – pótolhatatlan veszteség érte a nemzetet, mert nem dicsekedhetik ezentúl nyomdászatával, az iskolák és tudósok pedig nem remélhetik könyveik olcsóbbodását. Egyúttal a nemesség kulturálatlanságát is bírálja: csak szórakozására gondol, gyermekei nevelésével nem törődik, a "tudós ember vagyon nállok utálatban". Pápai Páriz legjelentősebb alkotása a magyar nyelv iránt megélenkülő érdeklődésnek, a magyar nyelvű művelődés fejlesztésére irányuló igénynek terméke. Komáromi Csipkés magyar nyelvtana és Tótfalusi helyesírási reformja után *Dictionary Latino-Hungaricum* (Latin–magyar szótár), (Lőcse 1708) címen megjelent latin–magyar és magyar–latin szótára, a Szenci Molnár által kezdeményezett s a puritánus mozgalom által tovább élesztett nyelvművelő és nyelvészeti törekvések méltó betetőzése. II. Rákóczi Ferenc támogatásával kiadott munkája a református iskolák igényeit tartotta szem előtt, s ennek irodalmi hagyományaiban gyökerezik. Műve alapjául Szenci Molnár már elavultnak számító szótára szolgált, ezt dolgozta át és bővítette ki az új szükségletnek megfelelően. Gyűjtőmunkáját még 1690 körül kezdte el, a régi anyag kibővítéséhez latin–francia, latin–angol és latin–német szótárakat használt. A latin szavak magyar értelmezésének indokolása során különbséget tett köznyelvi és tájszavak között, elárulva, hogy igen határozott fogalmakat alakított ki az irodalmi nyelv mibenlétét illetően. A tájszavak közé sorolta a házi eszközök neveit és a mesterségekben használatos szavakat, amelyek vidékenként különbözőképpen hangzanak. Ezeket természetesen nem állt módjában összegyűjteni. Köznyelvi szavakon a korabeli Erdély

társalgási nyelvében és irodalmában használatosakat értette, de ide számította a székelység körében élő szavakat is. A székely nyelvet ugyanis nem tartotta tájnyelvnek, hiszen ő is azt a közkeletű felfogást vallotta, hogy a székelyek a magyarokkal azonosított hunok utódai, s így a magyaroknál ősibb lakosai az országnak. Azon szavak mellé, amelyek a magyar nyelvből csaknem kivesztek, s már csak a székelyek körében használatosak, a "régiesen" (antique) megjelölést tette. Pápai tudatosan gyűjtött, gazdag szóincse sem volt azonban elegendő, hogy minden latin szónak magyar jelentést adjon. Ezért sok értelmezést magának kellett alkotnia, ami – bevallása szerint – nem kevés gondot okozott neki. A szótár 1705-ben kelt előszava az irodalmi nyelvre tett észrevételeken túl arról nevezetes, hogy itt mond legélesebb bírálatot korának társadalmi és művelődési viszonyairól. Csodálkozni kell rajta, hangsúlyozza, hogy míg más, műveltebb európai nemzetek intézményesen gondoskodnak a latinság hazai nyelvre való átfordításáról, nálunk ezzel senki sem törődik. E gondolat mögött [257](#)egy tudós társaság felállításának terve is meghúzódik, a francia akadémia mintájára. Elégedetlen volt a hazai társadalom iskolázott rétegével is, amely jobbára csak az iskola elvégzésére törekszik, nem arra, hogy "Phoebus" legyen, vagyis alkotó munkával vigye előre a művelődést. Az okot abban látta, hogy a többség az iskola elvégzésével papi hivatalra igyekszik, ezzel meg a jobbágysorsból akar megszabadulni. A bírálat Pápai voltaképpen új, világi értelmiség kialakulását sürgette, és elkeseredését alig fékezve panaszkolta, hogy akik népük javát úttörő munkával mozdítják elő, mint Szenci Molnár és ő is, a magyar orvosi könyv, egyháztörténet és heraldika írója, még egy hálás szót sem kapnak köszönetül. A szótár hatása, Bod Péter új kiadása és kiegészítései révén, átnyúlt a felvilágosodás korába, nem csekély mértékben befolyásolva az irodalmi nyelv alakulását. Hozzájárult ehhez Csécsi Jánosnak (1650–1708), a biblia kiadásában Tótfalusi egykori segítő társának, a szótár függelékeként megjelent *Observationes orthographico-grammaticae* (Nyelvtani és helyesírási szabályok) című munkája is. Csécsi végezte a szótár korrektúráját, s a nyomdász kívánságára összefoglalta – lényegében Tótfalusi Kis Miklós elvei nyomán – a helyesírás szabályait. Pápai Páriz szótára így egyúttal Tótfalusi helyesírási reformját is diadalra segítette.

Felvinczi György

A Tótfalusi és Pápai Páriz által is művelt közérdekű alkalmi versszerzés volt a fő munkaterülete a századvég harmadik nevezetes erdélyi protestáns polgári írójának, Felvinczi Györgynek († 1716). Az eddig tárgyalt íróktól eltérően unitárius volt, innen magatartásának, munkásságának a többiekétől eltérő vonásai. Népszerű verses műveivel azonban ő is eredményesen szolgálta a közműveltséget, világi színtársulat létrehozására irányuló kísérlete pedig méltón csatlakozik tudósabb kortársai nagy kezdeményezéseihez.

Felvinczi 1664 nyarán Tordáról került a kolozsvári unitárius kollégiumba, ahol öt évig tanult. Két esztendeig Torockón volt iskolamester, majd visszatért a kollégiumba, s 1672-ben a szintaxisták osztályának vezetője lett. Költői tevékenysége már az iskolában megkezdődött, első nyomtatásban ránk maradt munkája azonban csak 1689-ből ismeretes. Iskolai, tanítói pályafutásának egy szerelmi kaland vetett véget, s ezután egy ideig tollával keresi kenyerét: másolásokat vállal, megbízások alapján alkalmi verseket ír. 1693-tól haláláig Kolozsvár szolgálatában találjuk mint "hütes" szolgabíró, s emellett később mint felkapott ügyvédet. A független írói pálya iránti vonzalma ezután sem szűnt meg: 1696-ban Bécsben engedélyt kért és kapott a császártól színtársulat alakítására. Nagyszámú, gyakran terjedelmes verses alkotásaival Gyöngyösi után a század legtermékenyebb verselője. Ennek fejlett udvari poézisével szemben azonban az ő költészete a provinciális iskolai verselgetés folytatása, s inkább csak a kialakult rutin és az ismeretterjesztő szándék, nem pedig igazi költői talentum emeli műveit az átlagos szint fölé. Alighanem tanulóéveiből való a múlt század végén még ismert, ma lappangó műve, a *Természet próbája*, mely durvább hangjával a kollégiumi diákverselés [258](#)hagyományaira támaszkodhatott. Az iskolai tanítással függ össze egyetlen vallásos témájú munkája, az *Igen szép história*, mely nyomtatásban csak 1689-ben Lőcsén látott napvilágot. Az unitárius oktató epikának késői és egyben utolsó képviselőjeként az irgalmas samaritánusról szóló példát dolgozta fel benne. De csak az esemény magvát vette a

bibliából, azt megbővítve, kiszínezve valóságos novellát írt belőle. Azzá teszik szemléltető, sokszor az erdélyi tájak ízét felidéző leírásai, a szereplők szájába adott, a helyzetnek megfelelő párbeszédei, helyenként realiztikus ábrázolásmódja, az előadás mindennapi nyelve. Az erkölcsi tanulság levonása, az eseménymozzanatok titkos értelmének kifejtése, a befejező rész antitrinitárius dogmatikus jellege azonban még tisztán mutatja az unitárius teológiai irányzatú oktatás nyomait.

Nem független az iskolától, de már világi ismereteket közvetít *Az angliai országban lévő Salernitana Scholának jó egészségről írott könyve* (Kolozsvár 1693) című fordítása. Felvinczi forrását, a *Schola Salernitana* című egészségügyi szabálygyűjteményt az iskolákban még a 18. században is tankönyvként használták. Nem elégitette már ki a "tudósok" igényét, de a nagyközönség és a diákok kedvvel másolták. Felvinczi fordítása is ennek köszönheti népszerűségét. Csak a híre jutott el hozzánk egy másik hasonló témájú verses szerzeményének, a *Négy complexiónak* (Négy vérmérséklet). Bizonyos mértékben egészségügyi vonatkozása van legnépszerűbb munkájának, a *Nyavalyák vetélkedésének* is, mely 18. századi kéziratos másolatokból és ponyvakiadásokból ismert. A nyavalyák megszemélyesítői országgyűlésen királyt választanak benne, s e célból végnélküli szóáradatban mindegyikük magamagát dicséri. A vetélkedés politikai paródiának tetszik, s említésre méltó előadásának érzeki hatásokra törekvő, helyenként vaskos, realiztikus jellege, elsősorban némelyik betegség valóságghú ábrázolásában. Felvinczi legkedveltebb verstípusa azonban az oktató-dicséret. (*Nyergesek dicsérete, Hegedűsök dicsérete* – ma mindkettő lappang; *Az tisztés és nemes kalmároknak... dicsérete*, Lócse 1690; *A jó gazdasszonynak dicséreti*, h. n. 1691; *A jeles procuratoriának [ügyvédi hivatásnak] illendő dicsérete*, Kolozsvár 1697; *Az erdélyi protonotaria és cancellaria dicsérete*, Kolozsvár 1699.) A század eleji unitárius tanköltészet szellemében egy-egy foglalkozási ágat énekelt meg ezekben a szerzeményekben. Hogy a mesterség megismertetésén és dicséretén kívül a foglalkozás méltósága mennél inkább nyilvánvalóvá legyen, teletűzdelte ékítményekkel, bibliai és antik vonatkozásokkal. A prókátorok példájaként idézi például Ábrahámot; emlegetve "prohibicióját", melyet az Úr előtt tett, hogy Sodomával szemben ne kerüljön sor az "executiora" és sajnálkozva azon, hogy az ügyet nem folytatta, nem vitte "revisiora", nem élt "remediummal". De jó prókátor volt Áron, Mózes, Dániel is. Komoly művelődés-, nyelv- és művészettörténeti jelentősége van az ismeretlen időpontban írt, *Az ötves mesterségről való vetélkedés* (Lócse 1716) címet viselő mesterségdicséretének. Ügyes szerkesztési fogással párbeszédbe szedte mondanivalóját, és az élő beszéd lendületével elevenné tette előadását. Az ebben az időben még ezeremester ötvösök munkájának nemcsak minden 259csínját-bínját megismerjük szerzeményéből, hanem bepillantást nyerünk a 18. század eleji munkásviszonyokba, az inasok és mesterlegények életébe, megismerkedünk a céhiparosok erkölcsével, gondolkodásmódjával is.

A magyar barokk irodalom szempontjából Felvinczi vállalkozásai közül fokozottan érdekes a *Magyar királyok emlékezetiről szóló Mausoleum* (1697 k.) című, kéziratban maradt, terjedelmes verses munkája, amely a Nádasdy-féle *Mausoleum*ban olvasható latin király-verseknek, Lanzmár Ferenc jezsuita szerzeményeinek fordítása. Felvinczi már a *Schola Salernitana* elé írt Ajánlásában nyilatkozott a kötött szövegek fordításának nehézségeiről; most pedig egy záróversben teszi szóvá az allegorikus és mitológikus ékítményekkel túlterhelt mű magyarra fordításának buktatóit: "stílussának van igen kemény szája", "felettebb acéllós allegóriája", sok benne a szócséplés, ahol a szerző "csak históriázott, Minden isten asszonyt s istent elé hordott". Lanzmár szövegének találó formai és tartalmi jellemzése azt mutatja, hogy Felvinczinek megvolt az érzéke a barokk ízlés iránt; érezte, mikor kell "őzet érteni", ha a szerző "medvét beszél", "kendert keresni", hol "inget mutat". Észrevette a barokk stílus szertelenségeit is ("Tenger fenekén is rak lángoló tüzet"). A tudatosság ellenére a *Mausoleum* barokk jegyeinek magyarra való átültetése csak kis mértékben sikerült. Ahogy maga is elismeri, fordításában sok a homály, a szabálytalan szótagszám, pedig az eredetinek a szeszélyes versformáját meg sem kísérelte utánozni, végig négysarkú tizenkettesben fordított.

Ismeretközlő versezeteivel Felvinczi a kolozsvári polgárság szemléletének, műveltségének kifejezője. Horizontja azonban túlságosan szűk, nem ér el az országos távlatokig, csak a város és a céh világára

korlátozódik. Rákóczi szabadságharcának eseményeit is csak a kolozsvári céhpolgár és városi hivatalnok érdekeinek szemüvegén keresztül nézi. Bár *Ritkán kellő híves szellő* (1706) kezdetű versét éppen a város kuruc ostroma alatt írta, politikai állásfoglalása nem világlik ki belőle. Ez a könnyed verselésű ének nem a nagy nemzeti ügy átértését juttatja kifejezésre, hanem a különböző kolozsvári utcák és terek tréfás-ironikus jellemzését nyújtja. Pedig a Mausoleum-fordítás, valamint drámaíró és színjászó kísérlete, melyről a következő fejezetben lesz szó, Felvinczi tágabb érdeklődéséről és magasabb igényeiről tanúskodik. A századvég erdélyi polgársága azonban – Tótfalusi sorsa is bizonyítja rá – már alkalmatlanná vált arra, hogy új kulturális kezdeményezések társadalmi alapjául szolgáljon.

*

Tótfalusi, Pápai Páriz és Felvinczi munkássága a 17. század 40-es éveitől kezdve kibontakozó polgári művelődési és irodalmi mozgalmak záróakkordját alkotja. Kezdeményezéseik, vállalkozásaik a puritánusok, főleg Apácai, s a virágzó iskolák működésének eredményeképpen jöhettek létre, de már olyan időben, amikor Erdély szellemi élete hanyatlóban volt. Utánuk a polgári értelmiség szellemi életének újabb feléledésére csak jó néhány évtizeddel később, a 18. század derekán került sor. Az akkor fellépő Bod Péter, Hermányi Dienes József és mások azonban az ő kezdeményezéseikre építettek. Polgári irodalmi törekvések a közbeeső periódusban sem hiányoztak, ezekben azonban nem az erdélyi, kelet-magyarországi református, hanem a felvidéki evangélikus – s részben német és szlovák – polgárságé volt a vezető szerep.

260 Kiadások

CorpGr Kiad. *Toldy Ferenc*. 1866. (Tótfalusi és Csécsi munkái a magyar helyesírásról.) – *Koncz József*: Pápai Páriz Ferenc naplója. ItK 1892. 388–398, 499–515. – Pápai Páriz Ferenc: Romlott fal építése. Kiad. *Thury Etele*. MProtEgyht Adattár V. 1906. 129–181. – M. Tótfalusi Kis Miklós: Maga személyének... mentsége. Kiad. és bev. *Tolnai Gábor*. Gyoma 1940. – Misztótfalusi Kis Miklós: Maga személyének... mentsége. Kiad. *Bán Imre*, bev. *Klaniczay Tibor*. 1952. – M. Tótfalusi Kis Miklós. Kiad. és bev. *Tordai Zádor*. Bukarest–Bp. [é. n.] (A Mentségen kívül az Apologia magyar fordítását s kisebb írásainak egy részét is tartalmazza.)

Irodalom

Ferenczi Zoltán: Adatok az iskolai színjáték és Felvinczi György életéhez. ItK 1897. 73–85. – *Dézsai Lajos*: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. 1899. (Tótfalusi és Pápai Páriz életrajza.) – *Horváth Cyrill*: Id. Tsétsi János életrajza. ItK 1904. 350–363. – *Melich János*: A magyar szótárirodalom. 1907. – *Kniezsa István*: A magyar helyesírás története. 1952. – *Koltay-Kastner Jenő*: Tótfalusi Kis Miklós coccejánizmusa. ItK 1954. 284–296. – *Stoll Béla*: Felvinczi György versei. ItK 1954. 334–337. – *Kótay Pál*: Pápai Páriz Ferenc orvosdoktori értekezése. Communicationes BHMH IV. 1956. 62–83. – *Varga Imre*: Fejezet a XVII. századi polgári irodalom történetéből. (Felvinczi György.) ItK 1960. 51–64. – Lásd még a kiadások bevezető tanulmányait.